

प्रकरण तिसरे

* धाकटी पाती * व "साधा माणूस" या आत्मचरित्रांमधील
वाङ्मयीन गुणवत्ता :

अ) "साधा माणूस" : भालजी पेंढारकर :

"साधा माणूस" हे भालजी पेंढारकरांचे आत्मचरित्र साहित्यिकाचे नसून एका साध्या माणसाचे आहे. पेंढारकरांचा पिंड हा क्लावंताचा अस्ता तरी तो साहित्यिकाचा नाही. तर सिनेक्लावंताचा आहे. आत्मचरित्र हा वाङ्मय प्रकार कमालीचा आत्मनिष्ठ असल्याने तो व्यक्तिनिष्ठ आणि मुक्त आहे. प्रत्येक आत्मचरित्र लेखाकांची लेखनशैली, निवेदनशैली ही वेगवेगळी असते. या वाङ्मयकृतीला कथा, कादंबरी, नाटकाप्रमाणे एक विशिष्ट आकार किंवा रचनातंत्र असत नाही. तथात पेंढारकरांनी हे आत्मचरित्र स्वतः हाताने आणि स्वयं लिहिलेले नाही. वास्तविक पाहता चित्रपट कथा, पटकथा, संवाद व नाट्य या प्रकारचे लेखन करणा-या पेंढारकरांना स्वतः आत्मचरित्र लेखन करणे अवघड नव्हते. परंतु स्वतःबद्दल काही न सांगण्याची केली प्रतिज्ञा आणि प्रतिज्ञा पालन करण्याची कठोरता यामुळे आत्मचरित्र कथानात कांहीसा संकोच वाटत असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. तथात पेंढारकरांनी आत्मचरित्राला आवश्यक असलेला "मी" हा कर्ता वापरला नाही. एका दृष्टीने "मी" ला बाजूला सासून तटस्थपणाने ते

ते "भालजी पेंडारकर" या व्यक्तित्वाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. त्यामुळे या लेखानात चरित्र लेखनाचे काही गुणधर्म आणि धाकत झाले आहेत. चरित्र लेखनात चरित्र नायकाच्या जीवनातील घडामोडीची नोंद घेतलेली असते. त्याप्रमाणे या आत्मचरित्रात भालजींच्या जीवनातील सुखादुःखाच्या प्रसंगांची, जीवनानुभावांची नोंद घेतलेली आहे. अशा अनुभावांचा एक आलेखाच आहे. जालपणापासून ते वार्धाक्याच्या (८० वर्षी) उंबरठ्यापर्यंत जीवनालेखा आला आहे. प्रभाकर पेंडारकर यांनी म्हटल्याप्रमाणे "वयाच्या बारातेराव्या वर्षी घरातून पळून गेलेल्या, फारसे शिक्षण वा संस्कार नसलेल्या, अवघे तीन आणगे रोजीवर जीवनाची सुखात करणा-या आणि मराठी लेखाणीवर भारतीय चित्रपट क्षेत्रातला सर्वोच्च सन्मान मिळवणा-या एका साध्या माणसाची ही लोकीवलक्षण कहाणी आहे."^१ त्यामुळे या लेखानात आत्मचरित्र व चरित्र या दोन्ही वाङ्मय प्रकारची सरमिसळ झाली आहे असे वाटते.

हे आत्मचरित्र वर म्हटल्याप्रमाणे पेंडारकरांनी स्वतः न लिहिता अनुभावाने कान केले आहे. प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे "..... पंचाण्णाव वर्षांच्या प्रदीर्घ प्रवासाचा हा वृत्तांत, तो लिहिण्यामध्ये काही क्लिबनीय दृश्यांचे, क्षणांचे, व्यक्तींचे, उत्कट अनुभावाने चित्रण राहून गेले असण्याची

शक्यता आहे. त्या आत्मचरित्राच्या उणिवा आहेत काय ? अस्तील तर त्या मला शब्दांकन करणा-यांना, आणि बाबांनाही मान्य आहेत. याकडे वाचक समजुतोच्या नजरेने पाहतील. ह्या विश्वासानेच त्यांनी ह्या वयात आत्मचरित्र लिहिले आहे." (प्रस्ता.पृ. २)

या निवेदनातून दोन गोष्टी स्पष्ट होतात. ते म्हणजे

- १) हे आत्मचरित्र त्यांनी स्वतः लिहिले नसून ते त्यांनी कथन केले आहे आणि त्या अनुभावचे शब्दांकन त्यांचे चिरंजीव प्रभाकर व इतरांनी केले आहे.
 - २) हे आत्मचरित्र ते कमालीचे वृद्ध झाले असताना म्हणजे ८० वषांचे असताना जशा आठवतील तशा आठवणी सांगितल्या आहेत. त्यामुळे अनुभावचे चित्रण करण्यात एक प्रकारचा विस्फूर्तिपणा आला आहे. आणि काही घटना व प्रसंग वयोमानामुळे शब्दांकन झाले नाहीत वक्तीशरीरपणा व कठोर निर्णयशक्ती या त्यांच्या व्यक्तित्वातील गुणांमधे दर्शन त्यांच्या आठवणी सांगण्या-या लेखाकाने वृत्तपत्रात घडविले आहे. परंतु त्या आत्मचरित्रात आल्या नाहीत.
- उदा : "तांबडी माती" चे चित्रण ठीक नऊ वाजता सुरु होणार होते. बाबा स्वतः सेटवर १५ मिनिटे अगोदर हजर असत.

परंतु दादा कोंडके ५ मिनिटे उशीरा आले. त्याबरोबर बाबांनी त्यादिदशांगीचे चित्रीकरण रद्द केल्याचे/इंगल्याचे जाहीर केले. दादा कोंडकेनी क्षमा मागितली. पण बाबा आपल्या निर्णयावर कायदा राहिले. (पृ. संघार सितारा २ डिसे. १९९४)

अशा कितीतरी घटना असू शकतील. त्यामुळे आत्मचरित्रात काही उणीवा निर्माण झाल्या असल्या तर ते स्वाभाविक आहे. आणि क्षम्यही आहे.

निवेदनशैली :

आत्मचरित्राची निवेदनशैली ही प्रथम पुस्तकात असणे स्वाभाविक व आवश्यक अस्ते. बहुतेक आत्मचरित्रातून प्रथम पुस्तकात निवेदन अस्ते. कारण लेखाक स्वतःच स्वतःचे अनुभव सांगत अस्तो. त्यामुळे आत्मचरित्र लेखानात लेखाकाची स्वतःची भाषा, अनुभव सांगण्याची पध्दत व्यक्त होत अस्ते. परंतु पेंढारकरांच्या "साधा माणूस" या आत्मचरित्रात मात्र प्रथम पुस्तकात निवेदन न करता तृतीय पुस्तकात निवेदन केले आहे. कारण भातजींनी सांगितल्याप्रमाणे - "मी जेव्हा क्रांतिकार्यात सहभागी झालो तेव्हा मी माझ्याबद्दल किंवा मी काय केले ह्याबद्दल कोठे बोलणार नाही, अशी शपथ घेतली आहे." ३ "आत्मचरित्र लिहिणे म्हणजे

"मी" बद्दल लिहिणे. पण हा "मी" कोण हे अद्याप मला समजलेले नाही. त्याचा माझा शोध अजून चालू आहे. तेव्हा "मी" बद्दल काय लिहू ?"४ या त्यांच्या उद्गारावस्तू भालजी पेंढारकरांची आत्मचरित्र लेखनविषयक भूमिका स्पष्ट होते ही भूमिका आत्मचरित्राच्या दृष्टिकोनातून कदाचित्त विसंगत असू शकेल. परंतु त्यातून त्यांची स्वतःची एक भूमिका स्पष्ट होते. अशा वेळी लेखाकाच्या भूमिकेवस्तू त्या लेखनाचा शोध घेणे संपुक्तक ठरते. त्यामुळे या आत्मचरित्रातील ही तृतीय पुरूषी किंवा तटस्था निवेदनशैली हे या आत्मचरित्राचे एक वैशिष्ट्य मानावे लागेल. या तटस्था निवेदनशैलीमुळे या निवेदनात एक प्रकारचा संघापणा आला आहे. याचा एक मात्र असा परिणाम झालेला दिसून येतो की उत्कृतेत हे लेखन कांहीसे कमी पडते. आणि हे स्वाभाविकही आहे.

स्वभाव चित्रणावर प्रकाश टाकणारी भाषा :

भालजी पेंढारकरांचे "साधा माणूस" हे आत्मचरित्र त्यांनी स्वतः लिहिलेले नाही. त्यांनी फक्त आपल्या आठवणी आणि अनुभव सांगितले आणि त्याचे लेखन त्यांचे चिरंजीव प्रभाकर पेंढारकर यांनी केले. त्यामुळे लेखनातील भाषाशैली ही भालजी पेंढारकरांचीच असेल असे नाही. मात्र विविधा प्रसंगाच्यावेळी त्यांनी काढलेले उद्गार हे त्यांचेच असल्यामुळे त्या उद्गारातून भालजींच्या व्यक्तिमत्त्वावर आणि भालजी इतर व्यक्तीकडे

कोणाच्या दृष्टीने पहातात यावर प्रकाश पडतो. प्रस्तुतच्या आत्मचरित्रात त्यांनी काढलेले उद्गार हे ^{त्यांचे} अस्कील तर त्यातून त्यांच्या जीभाव्यक्तीची वैशिष्ट्ये वास्तव दिसून येतात. उदा. - बाबूराव पेंटरांनी "माऊथ" या मूकपटाचा काटा लिहिण्यास सांगितले. परंतु बाबूराव पेंटर त्यांनी लिहिलेल्या काटेत अनेक बदल सुचवू लागले. तेव्हा स्वाभिमानी भालचंद्राने विचारले आठ आगे त्यांच्या स्मोर ठेवून न्हटले. "ज्या कागदांवर मी लिहिले ते कागद कंपनीचे होते, तेव्हा त्यांचे पैसे मी परत करत आहे. त्या कागदांवर जे लिहिलं ते माझ्या टाकानं आणि माझ्या शाईनं, तेव्हा हे लिखाण माझं. ते घोऊन मी बाहेर पडत आहे" ^५ या त्यांच्या उद्गारातून भालजींचा प्रामाणिकपणा आणि स्पष्टवक्तेपणा व्यक्त होतो. असाच दुसरा प्रसंग हा नंतरच्या कालखंडातील - वार्धक्यातील आहे. त्यातूनही त्यांच्या या कणाखार वृत्तीचे दर्शन घडते. त्यांच्या उद्गारातून शब्दांशब्दांतून त्यांची स्वाभिमानी वृत्ती, स्पष्टवक्तेपणा हा अखोरपर्यंत कसा होता त्याचे दर्शन घडते. तो प्रसंग असा -

"मुख्यमंत्री अस्ताना बॅ. ए. आर. अंतुलेनी कोल्हापूरच्या एका भोटीत व्यक्तिगत सचिवाबरोबर भालजीला निरोप पाठवला :

"श्रीमान अंतुलेसाहेबांनी आपल्याला भोटीसाठी विश्रामधामवर बोलावलं आहे."

"पण माझी त्यांच्याकडे काहीही काम नाही."

"त्यांना शिवाजी महाराजांच्या संदर्भात आपल्याला काही बोलायचे आहे."

“मग त्यांना माझ्या भोटीच्या वेळात इष्टां येऊ देत.”

“अहो, ते मुख्यमंत्री आहेत. आपल्या ह्या बोलण्यानं त्यांना काय वाटेल ?”

भालजी शांतपणे म्हणाला,

“त्यांना सांगा, मजूर मजुरीने मिळतात, नोकर पगारानं मिळतात, विद्वानदेखील भाड्यानं मिळतात, पण सज्जन शोधावे लागतात.”^६

भालजी पेंढारकरांच्या तैयिक्ताक स्वभावाचे, प्रवृत्तीचे वरील उद्गारातून जसे उदात्त दर्शन घडते तसेच इतर क्लावंतांकडे त्यांचा पाहण्याचा दृष्टिकोन किती सहृदय होता पुढील प्रसंगातून दिसून येते. भालजींच्या तोंडी असेले उद्गार त्यांच्या निष्क मनाचे दर्शन घडवितात. उदा. स्टुडिओ जळाल्यानंतर तुसात असेल्या भालजींना माधावराव बागल भोटायला गेले तेव्हा भालजी म्हणाले, “स्टुडिओ जळून गेला व मी तुसात पडलो. त्याचं माधावराव, मला दुःखा नाही. पण ह्यामुळं दोनशे माणासांच्या कुटुंबाची कूल पेटणां कठीण झालं ही जाणीव मला दुःखद वाटते.”^७

या आत्मचीरत्रात भाषाशैलीच्या दृष्टिकोनातून अनेक चांगली वाक्ये आहेत. परंतु त्या वाक्यांचे निवेदन हे भालजी पेंढारकरांचे की प्रभाकर पेंढारकरांचे हे समजायला मार्ग नसल्यामुळे त्यावर अधिक भाष्य करणे योग्य ठरणार नाही.

ब) "धाव्की पाती" : सूर्यकांत मांडरे -

सरळ पण हृदय निवेदन शैली :

सूर्यकांत मांडरे यांनी "धाव्की पाती" हे आत्मचरित्र स्वतः लिहिले आहे. आरंभाची सिनेसृष्टीतील काही अनुभावांचे लेखा "माणूस" या दिवाळी अंकामध्ये लिहिले. आणि ते चांगले असल्याने श्री. बाबासाहेब पुरंदरे यांनी त्यांना संपूर्ण आत्मकथाच लिहायला सांगितली. त्यांच्या प्रेरणेतून सूर्यकांतांनी हे आत्मचरित्र लिहिल्याने त्यात एक प्रकारचा जिवंतपणा आला आहे. कोणासाठी लेखाक जेव्हा आपले अनुभव आपल्या भाषेत लिहितो. तेव्हा त्याच्या लेखनात आपोआपच जिवंतपणा येतो. हा जिवंतपणा सूर्यकांतांच्या या आत्मचरित्रात आढळतो. पु. ल. देशपांडे यांनी या आत्मचरित्रासंबंधी म्हटल्याप्रमाणे - "जे सांगायचे ते साधोपणाने सांगायचे हा तुमचा मनोधर्म तुमच्या आत्मकथेच्या निवेदनातही चांगल्या प्रकारे प्रकटला आहे..... तुमच्या आत्मकथेत मला जर सर्वात काही महत्वाचे वाटले असेल तर तुम्ही क्लेशातल्या कर्तृत्वाची कथा, आत्मप्रौढीचा जराही डाग लागू नये अशा रीतीने सरळ साध्या, आपल्या मित्रांच्या छायांघावर हात ठेवून सांगायची इतक्या सहजपणाने सांगितली आहे. आयुष्यातल्या कष्ट प्रसंगांचे आणि अन्यायाचे प्रसंग सांगताना तुम्ही स्पष्टपणा-बरोबरच कसोशांनी सांभाळलेली निर्मळपणा हा तुमच्या लेखनशैलीचा भाग नसून तुमच्या स्वभावाचा भाग असल्याचे जाणवते." सूर्यकांतांच्या

निवेदन शैलीचे आणि भाषाशैलीचे नेमके वैशिष्ट्य पु. ल. देशपांडे यांनी या ठिकाणी मांडले आहे. सहज, सोप्या आणि सरळ भाषेत सूर्यकांत मांडरे यांनी आपली ही आत्मकथा लिहिली आहे. यासंदर्भात भालजी पेंढारकरांनी त्यांना लिहिलेल्या पत्रातील उद्गार ही महत्वपूर्ण वाटतात. त्यांनी म्हटले आहे - "पाल्हाडीक व्याख्याने भाषोच्या अक्षरतीपेक्षा अंतःकरणातून निघालेला एक शब्दही सज्जनांची छात्री करण्यास पुरेसा असतो."^२ सूर्यकांत मांडरेंची निवेदनशैली साधी, सरळ, सोपी असूनही ती अंतःकरणातून निघालेली असल्याने वैशिष्ट्यपूर्ण झाली आहे. याची कबुलीच पेंढारकरांसारख्या क्लामहर्षिनी दिली आहे. या आत्मचरित्राचे निवेदन स्वतः सूर्यकांतांनी केलेले असल्यामुळे त्यात जसा जिवंतपणा झाला आहे त्याचप्रमाणे भावुक्ताही आली आहे. चायाची ६० वर्षे उलटल्यानंतर त्यांनी ही जीवनकथा सांगितल्याने त्यात आत्मचरित्राला आवश्यक असणारी "तटस्थता" आली आहे. परंतु तटस्थतेमुळे जी रक्षाता येते ती मात्र आलेली नाही. तसेच काही लेखाकांच्या लेखानात जी भावविवक्षता असते तीही यात आलेली नाही. प्रसंग सुखाचा असो किंवा दुःखाचा, प्रेमाचा असो किंवा क्रोधाचा ते त्याचे संयमित चित्रण करतात. त्यामुळे या आत्मचरित्राची निवेदनशैली साधी, सोपी, सरळ असूनही भावपूर्ण व हृदय वाटते. गुरु भालजी पेंढारकर, बाबा गजधर, भाऊ चंद्रकांत, पत्नी सुशीला यांच्याविषयी कृतज्ञता व्यक्त करतात. किंवा

मारकुटे शिक्षक, क्ला क्षेत्रात फसविणारी माणसे, फसविणारे मेव्हणे, जेवणाखाण्यासाठी हद्द कसत बसणा-या नायकेची आई, यांसारख्या व्यक्तीविषयी त्यांनी कधी खांत तर कधी क्रोधा व्यक्त केला आहे. पण तोही संयमित शब्दात. कुठेही त्यांनी कटुता आणू दिलेली नाही. या सा-या चित्रणात आपणास एक प्रकारची "तदात्म तटस्थाता" आढळते. प्रसंगीच प्रसंग करण्यत ते तदात्म पावतात. त्यामुळे भावसौंदर्य निर्माण झाले आहे. तर तटस्थतेमुळे ती भावशैलता भावविषय होण्यापासून बचावली आहे. त्यांच्या कथानशैलीचा, निवेदनशैलीचा हा एक खास विशेषण आहे. म्हणूनच आत्मगौरव, आत्मसमर्थन, परनिंदा यापासून हे लेखन अलिप्त राहिले आहे. या आत्मचरित्राच्या यशाचा तो एक गुणाविषोषण होय.

नाट्यमय प्रसंग :

सूर्यकांतानी आपल्या या आत्मचरित्रात घटनांचो निवड मार्मिकपणे केलो आहे आणि त्यांची मांडणीही कौशल्याने केली आहे. प्रसंग कौटुंबिक जीवनातील असो किंवा क्लाक्षेत्रातील असो, तो प्रसंग वाचकाच्या नजरेसमोर ने उभा करतात. अशा प्रसंगात ज्या व्यक्ती असतात त्यांचक स्वभावविषोषण त्यांच्या गुणदोषांसहित व्यक्त होतात आणि त्या प्रसंगाकडे, व्यक्तीकडे सूर्यकांत कोणाच्या प्रवृत्तीने पहातात

त्याचेही दर्शन घडते. त्यामुळे त्याचि लेखान चित्रास्पर्शी झाले आहे. आणाखी एक विशेषा म्हणजे या प्रसंगात एक "सहजनाट्य" अस्ते. तो प्रसंग प्रभावी करण्यासाठी कोणात याही अतिशयोक्त किंवा काल्पनिक नाट्यमतेचा ते उपयोग करीत नाहीत. सज सुंदर आणि भावस्पर्शी नाट्य निर्माण करणारे प्रसंग निहिण्यात सूर्यकांताचे लेखानकौशल्या दिसून येते. त्यादृष्टीने या आत्मचरित्रात अनेक प्रसंग आहेत. कांही प्रसंग कौटुंबिक जीवनातील आहेत तर कांही प्रसंग जलजीवनातील आहेत. त्यातील कांही वैशिष्ट्यपूर्ण प्रसंग असे :

- १) घारातल्या लोकांची नजर चुकवून सूर्यकांत ओढ्यावर पोहायला जातात आणि तेथे अचानक दादा (चंद्रकांत) येतात आणि त्यामुळे भयालेल्या सूर्यकांताच्या स्थितीचा प्रसंग (पृ. १९)
- २) शाळा चुकवून सिनेमाला जाण्याचा प्रसंग (पृ. २७, २८)
- ३) "गोड स्वप्नाचे दिवस" या प्रकरणात सुशीलेशी त्यांची झालेली भेट आणि लग्नासंबंधी दोघांनी मांडलेली स्पष्ट मते या भेटोचा प्रसंग (पृ. ७३ ते ७५)
- ४) लग्न मोडण्यासाठी केलेला प्रयत्न - त्यातून निर्माण झालेले वादळ आणि लग्नानंतर ह्योच आउटडोर शूटींगला जाण्याचा प्रसंग (पृ. ८१ ते ८९)

- ५) घारात पहिल्या मुलाचा जन्म झाला त्याच दिवशी अनंत माने यांनी सूर्यकांतांना हिरोचे काम स्वीकारण्यासाठी पुण्यास येण्यासाठी तार केली. जायला पैसे नव्हते पण पत्नीने साठीवलेले पैसे दिले. हा नाट्यमय व भाऊक प्रसंग एका दृष्टीने "अग्निदिव्यच" होते. (पृ. ९१, ९२)
- ६) पत्नीने दुसऱ्या मुलाला जन्म झाला आणि त्याच दिवशी "बाळा जो जो रे" या चित्रापटात काम करण्यासाठी आमंत्रण आले तो प्रसंग. (पृ. १०९, ११०)
- ७) सासऱ्यांच्या प्रेमांमुळे त्यांच्या मृत्यूनंतर सासऱ्यांच्या मुलाबाळांची त्यांनी जबाबदारी स्वीकारली. परंतु मेव्हण्यांनी मात्र त्यांना भालतेच फसविले. (पृ. ३५० ते ३५२)

हे प्रसंग कौटुंबिक जीवनातील आहेत. त्या प्रसंगातून सूर्यकांतांच्या जीवनात आलेल्या चांगल्या - वाईट व्यक्तींच्या स्वभावधर्मांचे त्यांनी दर्शन घडविले आहे. पण त्याचबरोबर सूर्यकांतांच्या सरळ, उदार परोपकारी, सहृदय मनाचे निःशुद्ध दर्शन घडते. एक माणूस म्हणून सूर्यकांतांच्या व्यक्तिमत्त्वाची ^{अंती} ~~कमी~~ जाणवते.

कौटुंबिक जीवनाप्रमाणे कला जीवनात आलेल्या नाट्यमय प्रसंगांचे त्यांनी चित्रादर्शांचे व वास्तववादी चित्राण केले आहे. त्यातील कांही

वैशिष्ट्यपूर्ण प्रसंग असे -

- १) बालपणी शाब्दित शिक्त अस्ताना "बालधस्व" या चित्रापटात विष्णूची भूमिका करण्यासाठी (पृ. १६) आणि "बहिर्जी नाईक" या चित्रापटातील "शिवाजी" ही भूमिका करण्यासाठी झालेली निवड. या प्रसंगातून क्लाजीवनातील योगायोगाचे त्यांनी चांगले चित्राण केले आहे. (पृ. ३८, ३९)
- २) शाब्दित अस्ताना सूर्यकांतांनी नाटकात केलेल्या भूमिकेमुळे एका मुलांने त्यांची स्तुती केली व मैत्री करण्याचा प्रयत्न केला त्याचेही नाट्यमय चित्राण आढळते. (पृ. ३०)
- ३) "बहिर्जी नाईक" आणि "जयभावानी" या चित्रापटातील शिवाजीच्या भूमिकेसाठी भालर्जींनी सूर्यकांतांची निवड केली. भूमिका छोट्या असल्या तरी शिवाजीच्या होत्या म्हणून भालजी क्विती आदराने वागवत (पृ. ४१) आणि पृ. ६५)वर आढळते. आणि भालर्जांची शिवभाक्ती क्विती उत्कट होती हे दिसून येते.
- ४) चित्रापटातील प्रसंग वास्तव व्हावेत म्हणून सूर्यकांतांनी धाडसी भूमिकेत डी वापरण्याऐवजी स्वतःच धाडसी भूमिका केल्या व स्वतःवर जीवघोणे प्रसंग ओढवून घेतले असे क्वितीतरी चित्राणे आढळतात. एका डोक्याने आंघाळा असलेल्या घाड्यावर बसून

ते शूटींग देतात (पृ. १८, १९)

वाघाशाही कुस्ती करण्याची प्रॅक्टीस करतात (पृ. १३१ ते १३८)

तसेच "पुनवेची रात्रा" चित्रापटात पोहण्याचा प्रसंग (पृ. १४७, १४८)

"शिवाकली बायको" चित्रापटातील बैलगाडीच्या शर्यतीचा

प्रसंग (पृ. १६८, १६९)

हे सारेच प्रसंग त्यादृष्टीने पाहण्यासारखे आहेत.

कौटुंबिक आणि क्लाक्षेत्रातील नानाविध घटना, नाट्यमय प्रसंग वाचल्यानंतर सूर्यकांतांच्या लेखनातील रसा विधानाचा प्रत्यय येतो. त्यांनी म्हटले आहे - "चित्रापटात घडवून आणावेत असे योगायोग माझ्या जीवनात आनेकवेळा आले आहेत. वाचकांना कदाचित छोटे वाटतील, पण ते सत्य आहे." १०

काही नाट्यमय प्रसंगांचे त्यांनी विनोदी पध्दतीने केली चित्राणही पाहण्यासारखे आहे.

१) "सूर्यकांत दंताळे" (पृ. १७१) हे सारेच प्रकरण विनोदी घटनांचा आविष्कार करणारे आहे. कपळी लावल्यामुळे आणि तेमालूम वेष्टांतर केल्यामुळे सूर्यकांतांना जवळच्या लोकांनी ओळखले नाहीत त्याचे मजेशीर वर्णन करून प्रसंगानिष्ठ विनोद त्यांनी चांगला साधला आहे. याच प्रकरणात दिग्दर्शक माधावराव शिंदे यांनी आपली चित्रापटातील पॅट स्वतःच क्वी वापरली याबद्दल

मजेशीर चित्राण केले आहे. परंतु नाट्यमय विनोदी प्रसंगाचे स्वर्तु सुंदर चित्राण "नायकाकोर आणि तलवार" या प्रकरणात आले आहे. नायकाकोर नावाच्या एका आडकळणी गावी नाट्यप्रयोगाला जाताना कोणाकोणाते अनुभाव आले याचे त्यांनी मजेशीर चित्राण केले आहे. प्रसंगनिष्ठ आणि स्वभावनिष्ठ विनोदाचे अनेक प्रसंग या प्रकारणात पहावयास मिळतात.

अशा प्रकारे नाट्यमय प्रसंगाचे कौशल्यपूर्ण चित्राण करून सूर्यकांत मांडरे यांनी आपल्या आत्मचरित्राची आकर्षिता वाढविली आहे. आत्मचरित्राच्या यशात याचाही महत्वाचा वाटा आहे.

भाषाशैली : सहजता :

सूर्यकांतांच्या "धाकटी पाती" या आत्मचरित्रातील भाषा साधी, सोपी आणि सरळ आहे. भारदस्त भाषेचा उपयोग करून संस्कृतप्रचुर शब्दांचा उपयोग करून कल्पनाविकास करून, अलंकारिक भाषा वापरून आपले अनुभाव सांगायचे असा यत्किंचितही प्रयत्न सूर्यकांतांनी केलेला नाही. त्यांच्या भाषेला कल्पनाविवासाचा अलंकाराचा तोस नाही. पु. ल. देशपांडे यांनी म्हटल्याप्रमाणे, "जे सांगायचे ते साधोपणाने सांगायचे हा तुमचा मनोधर्म तुमच्या आत्मकथेच्या निवेदनातही सांगल्या रीतीने प्रकटला आहे..... तुमच्या आत्मकथेत मला जर सर्वात महत्वाचे असे

काय वाटले असेल तर तुम्ही क्लेच्या क्षोभातल्या कर्तृत्वाची कथा,.....
 सरळ, साध्या, आपल्या मित्राच्या छायावर हात ठेवून सांगावी इतक्या
 सहजपणाने सांगितली.^{११} पु. ल.नी सूर्यकांतांच्या भाषाशैलीचे नेमके
 वैशिष्ट्य टिपले आहे. विशेषतः या भाषाशैलीचा त्यांच्या स्वभावाशी
 त्यांनी जो संबंध दाखविला आहे तो मार्मिक आहे, " हा तुमच्या
 लेखनशैलीचा भाग नसून तुमच्या स्वभावाचा भाग असल्याचे जाणावते"
 हे त्यांचे विधान वाचने की "style is the man himself. "
 (जसे व्यक्तित्व तसे शैली) या इंग्रजी वचनाची आठवण होते. ही भाषा
 साधी, सोपी आहे, त्याप्रमाणे सहज आहे.

उदा. "त्या दिवशी नाटक चांगलं पार पडलं. सर्वांनी आमचं
 मनापासून कौतुक केलं. नाटक पाहण्याला माझ्या घराचे मात्र
 कोणोही आलेलं नव्हते. दादा मुंबईला, वडील दुकानी, आई तर
 सिनेमा - नाटक पाहातच नव्हती."^{१२}

संवादात्मकता :

"धाकटी पाती" मध्ये सूर्यकांतांनी अनुभवांचे चित्रण करताना
 संवादात्मक भाषाशैली वापरली आहे. त्या संवादामुळे घटना, अधिका
 जिवंत होतात आणि मानवी स्वभावाचे दर्शनही घडते. या संवादातून
 भावभावनांचे निष्क दर्शनही घडते. अशा अर्थापूर्वी संवादांची अनेक

खाळे या आत्मचीरत्रात आहेत.

उदा. त्यांनी बालपणाची आठवणा सांगितली आहे. बर्हिर्जी नाईक या चित्रापटातील शिवाजीच्या भूमिकेबद्दल भालजी मानधान म्हणून त्यांना काही पैसे देऊ लागले. त्या प्रसंगाचे वर्णन करताना त्यांनी म्हटले आहे -

"बाबा ऑफोस्मधून आले. माझ्यासमोर पैसे धारत ते म्हणाले, "हे घो सूर्यकांत".

मी धोडा गोधाळो नि म्हणालो, "कसे पैसे बाबा ? मी पैसे मागायला आलो नव्हतो. ब-याच दिवसात भोटलो नव्हतो, म्हणून आलो होतो."

"मी तुझीच वाट पाहात होतो. अरे तू काम केलंस ना ? त्याकरता तुला हे बक्षीसं."

"पण बाबा, मी पैशाच्या अपेक्षेनं काम केलं नव्हतं."

"हे बघा, गुस्त्रीचं रेकायच. तुला शाळेत स्कॉलरशिप मिळाली असं समज." १३

आत्मसंवादाचा - स्वतःशी स्वतः केल्या संवादाचा - ढालील नमुना सुंदर उदाहरण आहे.

भालजींच्या कंपनीत कोणातेतरी काम करीत जा. परंतु बाकीच्या गोष्टीपासून सांभाळून राहण्याचा चंद्रकांतांनी सल्ला दिला. तेव्हा

अस्वस्था झालेले सूर्यकांत म्हणतात, "विद्यापटसृष्टीत माझी पहिली पाऊल
 क्लावत म्हणून ज्या कंपनीत पडलं, तिच्याच आज मला नोकर म्हणून राहावं
 लागणार" या विचारानं मन क्ये हाऊ लागलं. मी मनाता समजावलं,
 "बा मना, आताच तू मानापमानाचा विचार करू लागलास, तर तुझ्या
 आयुष्याचं ध्येय तू कधीच गाठू शकणार नाहीस. तुला नशीब तुलाच
 घाडवलं पाहिजे. स्वतःच्या कर्तव्यासाठीच तू उभा राहावास अशी तुझ्या
 दादांची इच्छा आहे ना ? मग विचार करतास ? अरे, मनातल्या
 हाोट्या कल्पना काढून टाक, या वेळी तू चंद्रकांतचा भाऊ नाहीस असं समज.
 मम सामान्य क्लाकार - कामगार आहेस, आणि चंद्रकांत हे तुझे आदर्श
 आहेत. त्यांच्याइतकं तुला मोठं व्हायचं आहे आणि त्याकीरता कष्ट
 हे केलेच पाहिजेत ।"१४

"गोड स्वप्नाचे दिवस" या प्रकरणातील जिच्याशी लग्न
 करायचं त्या सुशीतेची भोट घोजून सूर्यकांत मनमोक्केपणाने जो संवाद करतात.
 तो क्मातीचा अर्धापूर्ण आहे. त्यात वास्तवता स्पष्टवक्तेपणा आणि
 भावुकता यांचे हृदयमं दर्शन घडते.

सुशीला म्हणते -

"तुमच्याशीच लग्न करायचं मी ठरवलं आहे ।"

मी तिच्याकडे पाहतच राहिलो. ती माग हााली पाहात होती.

"पण माझ्या घ्यस्त तुम्हाला नकार मिळाला आहे ते माहीत आहे ना ? ।"

मी तिवा अंदाज घेत विचारले

"मालोत आहे. म्हणूनच माझ्या मनातले विचार सांगण्यासाठी मी पत्र पाठविण्याचं घाडस केलं. मला हे काही सांगायचं ते सांगितलं. आता तुमचं ऐकायचं आहे.".....

....." मी आज काही मिळवत नसतानाही माझ्याविषयी तुम्हाला आत्मविश्वास वाटतो आहे. पण या गोष्टीमंळं तुम्हाला छूप त्रास सहन करावा लागणार आहे, याची तुम्हाला कल्पना आहे ?"

"मनाच्या समाधानापुढं मी त्रासाची पर्वा करणार नाही."

"तेच मी सांगणार आहे. तुम्ही तुमच्या घारी लाडात वाढला आहात. पण लग्नानंतर तुमचे हे लाड पुरवले जातीलच असं नाही, कारण माझा स्वभाव धोडा जिद्दी आहे. माझ्या संसाराकरता किंवा तुम्हा हद्द पुरवण्याकरता मी माझ्या दादांच्याकडे पैसे मागणार नाही. मला जे माझ्या कमाईचे मिळतेत आणि त्यातून जे काही करता येईल ते मी करीन. आणि सगळी स्वभावानुसार दागिने, भारी पातळं, वेळोवेळी सिनेमा पहाणं हे न मिळाल्यास तुमच्या मनाला समाधानाऐवजी दुःखा मात्रा होईल.

"तुम्ही विचारलेल्या सव प्रश्नाचं उत्तर म्हणून एकच सांगते -

तुम्ही जसं ठेवाल, सांगाल त्या परिस्थितीत मी संसार गोड करीन. माझ्यावर विश्वास ठेवा."१५

सूर्यकांतांच्या मानी स्वभावाचे दर्शन घडविणारा क्लाजीवनातील एक प्रसंग आणि त्यातील संवादाची पाहण्यासारख्या आहे.

निम्म तिघाला सांगूनही मी काठ्या आणल्या नाहीत म्हणून सूर्यकांतांना अनंतराव माने यांचा राग येतो आणि सूर्यकांतांनी शॉट देण्यास नकार दिला. दिग्दर्शक हिरोईनच्या मताप्रमाणे काहीही बदल करतात पण हिरोच्या बाबतीत मफ्या तसे वागत नाहीत म्हणून सूर्यकांतांना चीड होतो. म्हणून अनंतराव आणि सूर्यकांत यांच्यात चकमक उडाली त्या चकमकीत संवाद खालीप्रमाणे -

"सूर्यकांत, मी सांगतो तुम्हाला काही काही होणार नाही ।

पंचवीस पिकचर्सचा डायरेक्टर आहे मी, माझे रेका."

"अनंतराव, तुम्ही पंचवीस पिकचर्सचे डायरेक्टर असला तरी आज मी पन्नास पिकचर्सचा हिरो आहे । मी हा शॉट देणार नाही."

"या धांद्यात क्लावंताने असे म्हणू नये. केव्हा ना केव्हा त्याला

निम्म तिघा अणर दिग्दर्शकाकडे यावे लागते."

"बुकीचा समज आहे तुमचा अनंतराव, यदाकदाचित तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे माझ्यावर प्रसंगच आला तर तुमचा दरवाजा काळून जाईन. सूर्यकांत मोकिल पण वाकणार नाही हे लक्षात ठेवा ।"

म्हणून वसंतराव शिंदे यांना सूर्यकांत म्हणाले -

"नाही वसंतराव भोती वाटायचे कारणच काय ? क्लावंताचा मान
हा राहिलाच पाहिजे." १६

सुभाषितात वजा वाक्ये :

आपल्या सहज लेखनातून सूर्यकांतांनी केलेवेली हे जीवन **प्राप्य**
केले आहे. त्यामुळे या आत्मचरित्रात अनेक अर्धपूर्णा सुभाषितात वजा वाक्ये
आली आहेत. त्या वाक्यांनो **यांच्या** लेखनात किंतनशीलता व अर्धगर्भता
निर्माण केली आहे. ही वाक्ये त्यांनी मुद्दाम ओढूनताणून आणलेली
नाहीत. लेखनाच्या ओघात सहजतेने आलेली आहेत.

उदा. -

- १) शरीरसौंदर्य आणि तेही निकोप असणां याच्यासारखी श्रीमंती
दुसरी नाही. (पृ. १०)
- २) परमेश्वर हा एक मोठा नाटककार आहे. प्रत्येकाच्या जीवनात
सुखादुःखाचे प्रसंग तोच घडवतो आणि वादही तोच निर्माण
करतो. (पृ. ८१)
- ३) दुकानात व्यवहार हा सांभाळलाच पाहिजे. (पृ. १०३)
- ४) जीवनात माणसाच्यारंगापेक्षा त्याच्या कर्तव्यगारीचा रंग अधिक
महत्त्वाचा, मोलाचा आहे. (पृ. १४२)

- ५) क्लावंतला भूमिका साकार करीत असताना वैयक्तिक नातीगोती विसरावी जागतात व भूमिकेतील जोशा जगावा लागतो. (पृ-११५)
- ६) चित्रापटासृष्टी म्हणजे एक अजब दुनिया आहे । इटां रंकाचा राव होतो, तर क्धी रावाचा रंक होऊन उपेक्षात जीवन जगतो. आणि हे सर्व पहात काळ मात्र आपल्या घालीने चालत असतो. (पृ- ११६)
- ७) क्लाकाराने, क्लाकाराची आचारसंहिता पाळायची असते. (पृ-२२८)
- ८) आईच्या मध्येचा मोठेपणा वर्णन करता येणार नाही. त्या प्रेमापुढे जगाची निर्मिती करणारा परमेश्वरसुधदा लहान आहे. (पृ- ३३६)
- अशाच कितीतरी अर्थांसाठी वाक्ये आत्मचरित्रात विखुरलेली आहेत.

काव्यात्म, भावात्म व अलंकारिक वाक्ये -

सूर्यकांत हे सिनेक्लावंत आहेत साहित्यिक नव्हे हे छारे असले तरी त्यांच्या लेखनाला भावात्मकेचा स्पर्श झालेला असल्याने त्या लेखनाला लालित्य प्राप्त झालेले आहे. भावनेतून निर्माण झालेली काव्यात्म व अलंकारिक वाक्ये काही ठिकाणी आढळतात.

उदा :

- १) नुस्तं दोन वेळ जेवून दिवस काढणं मला पसंत नाही. माझ्या पुढील आयुष्याच्या दृष्टीने मला काहीतरी शिक्कं पाहिजे.....

- नाहीतररी माझं आयुष्य मलाच घाडीकलं पाहिजे. (पृ. ५३)
- २) दानवे यांनी बाबांचा माथा घेतला नाही, तर त्यांची गाथा घेतली. (पृ. ६४)
- ३) पेटता स्टुडिओ उभ्या डोळ्यानं पाहण्यापलीकडे आम्हाला काहीच करता येइना. वणव्यामध्ये स्वतःचं घास्टं जळत असलेलं बघून खडाद्या प्रक्षाची अस्तहाय अवस्था व्हावी तशीच आवस्था आम्हा कामगारांची झाली. (पृ. ८७)
- ४) जे प्रेम भारत लक्षणांनं आपल्या रामावर केलं तोच आदर्श माझ्या अंतःकरणात झलेला आहे. (पृ. ८९)
- ५) सुशीला अशीच साधा मला आयुष्यभार देतील तर माझ्या मनातली स्वप्नं साकार व्हायला वेळ लागायचा नाही. (पृ. ९२)
- ६) बेटा, बापासाठी पिक्चरचं कॉन्ट्रॅक्ट घोजून जन्माला आला. (पृ. ११०)
- ७) धाडस दुस-यांनी करायचं आणि टाळ्या मी घ्यायच्या हे मला मान्य नाही. (पृ. १४७)
- ८) माझ्यामागं सुशीला जणू पळतच होती. त्यात तिला दिवस गेलेले, पण या प्रसंगाने तिचेही तिला भान नव्हते. वासरामागे गाय धावते तशी ती धावत येत होती. (पृ. १४३)

- ९) यापुढं माहेरचा व माझा काही संबंध नाही. माझ्या पतीचा अपमान तोच माझा. तुम्हाला भाऊ म्हणायला लाज वाटते.
(पृ. ३५२)
- १०) हे सर्व वाचून तुम्ही मला वेडा म्हणाल, पण छारचं मी वेडा आहे. माझा प्रेम वेडं आहे, भावना वेड्या आहेत, स्वप्नसृष्टीत वावरणारा तुमचा वामन छारचं वेडा आहे.....
दादा, तुमच्या वामनने केली ही पूजा स्वीकाराल ना ?
यात मला काय आनंद मिळणार आहे हे मलाही सांगता येणार नाही. - दादा चंद्राला पाहून, सागराला भारती का येते ? सांगता येणार नाही. पण भारती येते. वसंत बहरला की कोळ्या आनंदाने का गाते ? सांगता येणार नाही. पण आनंद होतो. (पृ. ३६४)
- ११) बाबांच्या घारो माझ्या आठवणींच्या माळेतिल मणी विखुरले गेले. ते पुन्हा गोळा होतील का ? नाही, ती माळ गुंफली होती. बाबांच्या प्रेमळ धाग्याने. तो धागाच तुटला तर माळ क्शी गुंफणार (पृ. ३६८)
- १२) मला लग्न स्मारंभाच्या सोहळ्यात हा रस्टीमेट शब्द सुस जेवणातल्या छाड्यातारखा वाटला. (पृ. ३७९)

- १३) समाजात वावरताना हजारो डोळे क्लावंताला पाहत अस्तात.
क्लावंताच्या वागण्यात, बोलण्यात त्याच्या कृतीत जे समाजाला
दिस्तं त्याप्रमाणे त्याच्याविषयी समाजात तरंग उठत राहतात.
त्या तरंगाच्या प्रचंड लाटा निर्माण करून जीवनाची नौका
बुडवून टाकायची की ती पेलतीरावर सुखास न्यायची हे सर्वस्वी
क्लावंताच्या हाती आहे. (पृ. ४६१)
- १४) समाज हाच माझा गुरु आहे. आणि रीसक प्रेक्षाक हा परमेश्वर
आहे. या परमेश्वराचं प्रेम आशीर्वाद मिळावी हीच मनी
इच्छा. (पृ. ४६२)
- १५) या व्यवहारी जगात जगण्यासाठी कला आणि पैसा याची
आवश्यकता असते याची जाणीव झालीपण कोणत्याही क्लेला
गुरुशिवाय पूर्णत्व येत नाही, ज्या अभिनयक्लेनं मला कीर्ती,
पैसा मिळाला, त्या क्लेचं शिक्षण गुस्वर्य भालजी पेंढारकर
(बाबा) यांनी मला दिले. त्यांच्याच आशीर्वादानं आणि
मार्गदर्शनांनं या सुरवंटाचे आज फुलपाठारु झाले आहे. (पृ. ४७५)
- सूर्यकांत साहित्यिक नस्ते तरी साहित्यिकांच्या शैलीचे सामर्थ्य
त्यांच्या भाषेत आहे. असे त्यांच्या भाषाशैलीवस्तू दिसून येते.

संदर्भ आणि टीपा

१) पेंढारकर	साधा माणूस,
मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, १९९३
प्रभाकर पेंढारकरांचे प्रस्तावनेतील
पृ. २१ वरील मत उद्धृत
२) पेंढारकर भालजी	तत्रौव पृ. २०
३) पेंढारकर भालजी	तत्रौव पृ. ११
४) पेंढारकर भालजी	तत्रौव पृ. ११ ते १२
५) पेंढारकर भालजी	तत्रौव पृ. ६७
६) पेंढारकर भालजी	तत्रौव पृ. १७९ ते १८०
७) पेंढारकर भालजी	तत्रौव पृ. १६५
८) मांडरे सूर्यकांत	धाव्की पाती,
पुरंदरे प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती
१९९२
पु. ल. देशपांडे यांचे प्रस्तावनेतील
प्रावस्तन उद्धृत.
९) मांडरे सूर्यकांत	तत्रौव. भालजी पेंढारकरांचे
प्रस्तावनेतील प्रावस्तन उद्धृत
१०) मांडरे सूर्यकांत	उनि. पृ. १४५
११) मांडरे सूर्यकांत	तत्रौव. प्रस्तावनेतील पु. ल. देशपांडे
यांचे मत मुळावरहून.

१२) मांडरे सूर्यकांत	तत्रौव. पृ. २१
१३) मांडरे सूर्यकांत	तत्रौव. पृ. ४६
१४) मांडरे सूर्यकांत	तत्रौव. पृ. ५२
१५) मांडरे सूर्यकांत	तत्रौव. पृ. ७४ ते ७५
१६) मांडरे सूर्यकांत	तत्रौव. पृ. २०७

